

Vlastnictví jako interpretační klíč k povaze územního společenství

Případ Bruntálska

JARMILA PREMUSOVÁ*

Pedagogická fakulta Ostravské univerzity

Ownership as an Interpretative Key to the Nature of an Area's Society The Case of Bruntál Region

Abstract: This paper judges the empirical results of sociological research of eight municipalities in the Bruntál border region that were almost completely evacuated by the transfer of Germans after the Second World War and again resettled by inhabitants from the inland. Unadopted ownership of the land and houses that used to belong to the Germans, the theft of German and later on societal property, the legalisation of theft as a mechanism of socialistic redistribution, the control of incomes of all members of the community including the management of the municipal units, and the management of local agricultural and forest enterprises are features that held back the endeavour for transformation after the year 1989 by making enterprise and individual property impossible. The reaction of municipal communities to the floods shows the resurrection of central planning mechanisms in the villages. The unsure position of ownership leads to increased aggressiveness in interpersonal relations.

Sociologický časopis, 1999, Vol. 35 (No. 1: 101-110)

Následující text není zprávou o výsledcích empirického výzkumu pohraničních obcí v klasickém slova smyslu, je spíše imaginativní výpověď nad daty z terénu. Výzkum byl založen za podpory Grantové agentury ČR v roce 1996 jako výzkum potenciálu obcí v celém moravsko-polském pohraničí. Vzhledem k povodním, které změnily územně technický i sociální potenciál zkoumaných obcí, se uskutečnil na Bruntálsku v roce 1997 popovodňový průzkum bydlení. Pro tuto časovou ztrátu nebude výzkumný projekt uskutečněn v původně plánovaném rozsahu, ale bude srovnávat pouze Bruntálsko a Hlučínsko.

Projektovaným cílem výzkumu je zmapovat sociální a územní zdroje pohraničních obcí a nalézt způsoby, jak zabránit pokračující devastaci, tržnímu propadu a vylidňování daného prostoru. Další sociologické cíle se týkají povahy územního společenství, ovlivněného na odlišných sídelních, etnických a historických základech jednotným marxistickým konceptem společenského vlastnictví půdy a výrobních prostředků jako specifické formy teritoriality.

V prosinci roku 1997 jsem byla vyzvána – ke svému překvapení – abych o výsledcích referovala členům regionální komise Okresního úřadu v Bruntále. Závěry tohoto semináře doporučily, aby se výzkumná zpráva vydala jako kniha s fotografiemi Jindřicha Štreita. Pouze jedna vedoucí odboru protestovala proti tomuto záměru s odůvodněním, že se místní občané urazí a že publikace zhorší obraz Bruntálska pro eventuelní vnější in-

*) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: PhDr. Jarmila Premusová, Pedagogická fakulta Ostravské univerzity, Českosobratrská 16, 701 00 Ostrava 1.

vestory. Ostatní chtěli, ať se zveřejní, jací doopravdy místní lidé jsou – a trochu zaraženě dodávali – jací vlastně jsme...

A tak jsem připravila z výzkumné zprávy tento článek, protože bych ráda v diskusi získala potvrzení, zda se následující poznatky mohou týkat taktéž vnitrozemských komunit.

Metodika výzkumu

Výzkum byl komponován jako průzkum sociálních a územních zdrojů pro revitalizaci původně tří, nyní již jen dvou regionů, totiž Krnovska a Hlučínska. Krnovsko, o kterém je v tomto textu referováno, tvoří severní část území okresu Bruntál, jehož severní a východní hranice je zároveň státní hranicí s Polskou republikou. Z hlediska struktury osídlení se jedná o území s jedním dominantním centrem – Krnovem excentricky položeným, jehož podíl na celkovém počtu obyvatel regionu je více než 64 %. Hustota zalidnění ostatního území mimo Krnova je 32 obyvatel na km². Bydlí zde trvale 16 000 obyvatel (mimo Krnov) na ploše téměř 50 000 ha. Toto obyvatelstvo žije ve 23 obcích a šedesáti sídlech.

Obce zde byly téměř totálně vystěhovány odsunem německého obyvatelstva a nově osídleny z oblastí vnitrozemí i zahraničními etnickými skupinami: Slováky, Řeky, volyňskými Čechy, Rusíny aj. Část Osoblažsko má charakter zemědělský a je nazývána Slezská Haná. Zde jsou po roce 1948 realizovány nové vlastnické vztahy k půdě a domkům, a to jak združstevněním, tak následně založením rozsáhlého státního statku. Vzhled těchto obcí je dnes velmi zanedbaný, ladem ležící zaplevelené pozemky, opuštěné domy, polorozpadlé domy a navíc povodněmi postižené přírodní i sídelní prostředí.

Terénní sociologické práce kombinovaly kvantitativní a kvalitativní techniky. Byly provedeny standardizované rozhovory s pomocí studentů v 8 obcích, a to vždy u všech drobných podnikatelů, starostů i členů zastupitelstev a vzorku 30 občanů i pamětníků. Na základě popisného zpracování tohoto materiálu byly vybrány tři obce k hloubkovým, nestandardním rozhovorům s vybranými podnikateli, starosty a zastupiteli i pamětníky. Celkem bylo uskutečněno 27 těchto podrobných rozhovorů. Dále byly využity písemné dokumenty obcí – kroniky, zápisy a monografie.

Vlastnictví půdy a jiných zdrojů území, vývoj územního společenství

Zdá se, že jedním z klíčových pojmů pro interpretaci postkomunistického typu územní pospolitosti bude pojem vlastnictví. Prvotním a nejdůležitějším motivem migrace do sudetského pohraničí byla naděje na levné a dlouhodobě splatné pozemkové vlastnictví a volné byty v rodinných domcích se zahradami. První osadníci si volně vybírali a často i třikrát měnili usedlosti, které hodlali zabrat. Tyto usedlosti neměly hranice pozemků, domky neměly ploty u zahrad. Ploty byly často téměř zničeny válkou a hranice polí byla nejasná. Pamětníci uvádějí, že kdo si co pooral, to bylo jeho. Při dalším dosídlování docházelo pouze ke sporům o vzdálenost polí od obsazené usedlosti, vůbec nešlo o rozlohu. S pomocí Němců před odsunem bylo možno poorat a obdělávat značný rozsah půdy, jejíž katastrální vyměření bylo odkládáno, protože zde ležela orná půda ladem ještě koncem padesátých let. Takto se již v první fázi, po roce 1946, vytváří v prostoru zvláštní společenské vlastnictví půdy, kde to, co je „moje“, závisí pouze na dohodě se sousedem a mojím i jeho schopnosti poorat více půdy v dosahu. Také společná práce všech při sklizni sena, obilovin a brambor jako by antcipovala budoucí vlastnické uspořádání, i když těsně po

válce je sycena pouze silně přátelskými sousedskými vztahy a vlasteneckou potřebou poválečné obnovy.

Toto pozemkové vlastnictví, které bylo nejběžnějším motivem migrace do válkou zničeného pohraničí, je velmi brzy po nedostatečném osvojení a ohraničení, zkolektivizováno a vzápětí zestátněno. Disponovalo s ním společenství, tj. pracovní kolektiv, který spadal prakticky v jedno s obcí. Souběžně s tímto procesem došlo ke zkolektivizování další dimenze lidské teritoriality, totiž rodinných domků. Individuální vlastnictví a individuální zakotvení v půdě bylo nahrazeno obecním a podnikovým vlastnictvím půdy i bytového fondu. Kolektivita potom – pracovní nebo obecní – přesídlovala osazenstvo podle pracovních nebo obecních potřeb, často i z politického trestu. Téměř každý dosídlenec – pamětník poválečné obnovy – se stěhoval alespoň třikrát v průběhu svého života, a to na pokyn kolektivního orgánu, pracovního nebo obecního společenství. Podle politické loajality mu potom byly přidělovány stále horší nebo stále lepší či lépe umístěné domky. Jen několik pamětníků uvádí, že stálému nucenému stěhování se rozhodli čelit odkoupením domku do individuálního vlastnictví již v padesátých letech, avšak po méně. Cena domků se v té době pohybovala od 2 do 4 tisíc korun. Domky do individuálního vlastnictví vykupovala dále již jen řecká minorita, která se v šedesátých letech již natolik emancipovala, že stála o zakotvení. V šedesátých letech byly Řekům od statků prodávány domky za 20-40 tisíc korun. Jejich výhodný prodej chalupářům v polovině osmdesátých let, kdy Řekové mladších věkových kategorií volí repatriaci do Řecka a starší generace přijímá československé občanství, sice probouzí zájem o vlastnictví, avšak v té době jsou již domky natolik zchátralé, že dochází spíše k přesunu do nově postavených bytových jednotek. Ty se taktéž nekupují. Například v roce 1996, kdy ceny nemovitostí a domků prudce rostou, je nabízen obci byt v nové šestibytovce za 10 tisíc korun do individuálního vlastnictví a nabídka není využita, nájemníci si nechtějí byty kupovat.

Oba tyto specifické typy vztahu k půdě a domům mají velké důsledky pro sídelní a strukturální stabilitu územního společenství. Jsou však zároveň specifickým terénem k porozumění hlubším strukturám: sudetské pohraničí je prototypem přerwy, násilného a rychlého vyvázání lidské populace z teritoriálních vztahů.¹ Socialistická revoluce v pozemkovém vlastnictví škrtla pojem „územní“, zůstalo pouze „společenství“. Pro poválečné osídlenec nemá pole, les, ba ani domov žádnou hodnotu, a to nejen proto, že neměli možnost si osvojit a přivlastnit hodnoty, zanechané zde německým obyvatelstvem, ale i proto, že zrušení individuálního vlastnictví bylo cílevědomým společenským programem komunistické společnosti. Jedině skrze společenství, kolektiv je zprostředkována primární exploatace půdy jako prostoru k uživení a přežití. Vztahy k půdě jsou zde výhradně sociálně zprostředkovány, nemají žádnou bezprostřední, přímou dimenzi. Přitom dvě dimenze – vztah k území a vztah k ostatním příslušníkům společnosti je základem lidské civilizace. Je pravda, že vyvazování z územních vztahů je obecným, kontinuálním civilizačním procesem, zde však souběh historických okolností a komunistického společenského programu způsobil okamžité vyvázání z teritoriality v zemědělském území a dominantní svázání člověka s kolektivem, se společenstvím, které zprostředkovává a plně kontroluje možnost přežití individua a jeho rodiny.

¹) Došlo zde k úplnému přerušení sídelní kontinuity a zároveň kontinuity pozemkového vlastnictví, tj. předávání dědictví dalším generacím.

Jak ovlivňují tyto jevy povahu územního společenství? V prostoru se vyvíjela u obecních společenství od prvopočátečních velmi intenzivních vztahů přátelství a solidarity k postupně stále instrumentálnější typům sociálního kontaktu uvnitř poválečné přistěhovalecké vlny: „Sprátelili jsme se, silně sprátelili, tak jak by jinde nebylo možné. Spojovala nás ta nekonečná práce a samota“, uvádí osoblážská kronika, ale i řada pamětníků pro období do konce čtyřicátých let. Potom se přihodilo něco, čeho si pamětníci nejsou vědomi a co pohraniční společenství rozbilo: „To až později, v padesátých letech a přišlo to shora – politicky to bylo rozbito“, tvrdí někteří pamětníci, jiní vidí zdroje rozbití a zklamání prvních zemědělských osadníků v založení JZD a vzápětí státních statků, tj. v odebrání prvotního přistěhovaleckého motivu. Přátelské vztahy se mění v deklarované nepřátelství mezi rodinami, které však je doplňováno faktickou závislostí. Toto zvláštní obecní společenství, spojované agresí, je zároveň uzavřené vůči imigrantům z dalších přistěhovaleckých vln a rekreačním osadníkům. „Jako by ti lidé navzájem na sebe něco věděli, co se přenáší do dalších generací“, uvádí současný opoziční protikandidát na starostu, jehož původ je až z druhé přistěhovalecké vlny.

Pamětníci z poválečných dob dnes uvádějí, že nemají v obci přátele, že žili osaměle, že přátele mají v původním bydlišti (Valašsko, Slovácko, Slovensko, Ostrava, Karviná aj.).

Druhou přistěhovaleckou nebo migrační vlnou lze nazvat období po roce 1970, kdy oblast byla objevena rekreačně jako zdroj levných, protože velmi zanedbaných chalup, a také oblast, kde lze zmizet z očí – s nadsázkou lze říci, že druhá migrační vlna jsou osmašedesátníci s politickou skvrnou. Tito imigranti jsou pracovní svázáni s lesy nebo statky stejně jako původní dosídlenci, nicméně vesnice je přijímají do společenství pouze s rezervou a výjimečně. Třetí imigrační vlna z přelomu osmdesátých let jde za byty a pohraničním příspěvkem, v té době vypláceným. Je přijímána zcela pohrdlivě pro pracovní nedostatky: „Ti ani nevěděli, kudy se dojí kráva, ale peníze chtěli“, uvádí bývalý náměstek státních statků.

Dalším rysem vývoje obecních společenství je negativní vývoj vztahu k práci. Od roku 1946 do roku 1989 vždy namáhavou práci v zemědělských špičkách dělal někdo jiný než stálí pracovníci statků a stálí osadníci. Zpočátku, hned po válce to byli Němci, potom na odklizení trosek, výstavbu i do zemědělství Řekové, od roku 1949 to byly první průmyslové a zemědělské mládežnické brigády z Ostravska, z nichž některé se podařilo sídelně stabilizovat v rámci akce Mládež vede Osoblahu. Každoročně potom přijíždí do regionu brigády na žně, brambory, řepu a jiné práce až do roku 1989. Původní osadníci z první přistěhovalecké vlny se postupně mění jednak na politickou a správní elitu obcí, jednak na servisní pracovníky služeb pro brigádníky. Znamená to, že dosídlencům přibyla i motivace nízké či jen nárazové pracovní výkonnosti za průměrný plat, což bylo uváděno jako výhoda dosídlení pohraničí.

Vztah lidí ke krádeži

Nejasné a později zcela setřené hranice vlastnictví ruší zároveň hranice intolerance k chování, které ve vlastnickém kontextu bylo normativně nepřijatelné. Dnes je zde velice zřetelné, do očí bijící vzájemné obviňování z krádeže a označování sousedů za zloděje. Všichni, kdo něco mají, včetně podnikatelů, si to údajně nakradli. Označování ostatních za zloděje bylo ve výzkumu spontánní, ale natolik většinové, že se pokoušíme v interpretaci porozumět této charakteristice mezilidských vztahů.

Zaznamenali jsme dvě fáze, resp. dvě odlišné formy využití jevu krádeže pro fungování obecního společenství. Jde jednak o dávné, ale dodnes používané rozkrádání německého majetku, a dále o rozkrádání společného či společenského (družstevního či státního) vlastnictví. Jevy jsou známé všude, ale zde tvoří konstitutivní rysy obecních společenství.

Rozkrádání německého majetku se váže na poválečné, tzv. zlatokopecké období. Nikdo z těch, kdo zde zůstali, se nepovažuje za zlatokopy – takto jsou označováni lidé, kteří přišli, vyrabovali a odešli. Přesto vědomost nebo podezření o присvojení cenných věcí po Němcích se stává základnou pro vydírání anebo vynucování vstřícného chování od ostatních. Vykládají se historky o prstenech až po špičky prstů a hodinkách až po ramena, ale je tam vždy – „já vím kdo, ale nepovím“. Tyto znalosti jako by poskytovaly členům společenství jistotu, že v případě potřeby mohou vždy obvinění vytáhnout. Jde zřejmě o znalosti, které vznikly v prvotních hřejivých a přátelských fázích vývoje pohraničních komunit a které později, když se to „zadrhlo“, tvořily natolik specifickou formu koexistence, že uzavírala původní strukturu společenství před cizinci a dalšími přistěhovalci. Vědomí tohoto typu sociálního kapitálu, tj. na koho co vím z původní osidlovací fáze, je tak silné, že přežívá dodnes, kdy se členové společenství snaží tuto utajovanou vědomost uplatnit, ale nikdo to už nechce slyšet. Před cizími lidmi – kupř. tazateli – se dodnes neříkají jména žijících „zlodějů“ a stařík v hospodě dokáže po povodni vyprávět cizí ženě právě jen historku o odkrývání zazděných přiborů, nádobí, šperků a mouky a že „se“ to rozkradlo. Pozdě uplatňované informace o zlodějské minulosti ostatních je součástí rozpadu jistot, které poskytovaly důležitou orientaci ve struktuře obecních společenství. Jestliže pouze skrze společenství jsou zprostředkovány existenční potřeby jídla, obydlí, ošacení atd., potom se nelze divit, že tyto informace mohly tvořit součást individuálních jistot o přežití mezi sousedy a spolupracovníky.

Další typ vzájemného obviňování z krádeže se váže už ke společnému nebo společenskému vlastnictví. Způsoby jeho soukromé exploatace v celé společnosti jsou dostatečně známy. To, co budí zájem sociologa, je naučená sociální rovnost v míře rozkrádání. V podstatě je zde přivlastňování naturálií navíc a potají sociálně akceptováno, ale za podmínky, že ke zdroji levných, lepších či nezamčených potravin, dřeva, krmiva aj. budou přivoláni i ostatní členové kolektivity, takže výsledné přerozdělení ze státního bude sociálně „spravedlivé“. Toto specifické přerozdělování zahrnuje zvěř, ryby, dřevo, ale i potraviny, ovoce a zeleninu, produkovanou státním statkem, a zejména krmivo pro chov domácího zvířectva. Pod kontrolou a se souhlasem kolektivu obce lze krást, jestliže i jiní dostanou svůj díl ze společného majetku. Toto specifické přerozdělování pod neformální kontrolou je uzavřeno do původních kolektivit, tj. pomalu a s obtížemi se k těmto zdrojům dostávají cizí přivandrovalci z dalších migračních vln, tyto informace jsou také uzavřeny rekreačnímu osazenstvu. Nedodržení pravidel, tj. nepřivolání ostatních k možnému zdroji přerozdělení státního majetku, je sankcionováno tresty majetkové újmy, ale i pomluvou a exkomunikací.

Rovnému přerozdělování se vymykají, alespoň v posledních dvaceti letech do roku 1989 zřetelně, obecní, podnikové (statkové a lesnické) elity. Sociální nerovnost v přerozdělování státního vlastnictví mezi managementem a řadovými pracovníky je akceptována, ale pouze do jisté míry. Velikost rozdílu v majetkovém přerozdělení je přijímána kolektivitou tehdy, jestliže reprezentant obce nebo statku zachovává základní pravidlo, tj. přivolá ostatní ke zdroji. Potom jsou ostatní členové kolektivu ochotni tolerovat nespravedlivé přerozdělení, tj. vyšší podíl pro reprezentanty obce. Vyvažuje se tím sku-

tečnost, že reprezentanti statku a obcí jsou pověřeni získat exteritoriální zdroje, tj. dotace z centra, investiční zdroje, různé černé fondy a neplánované prostředky. Jsou také přímo u zdroje přerozdělování a rozhodují o únosné míře exploatace státního vlastnictví. Podstupují tím riziko, které je opravňuje k většímu podílu. Navíc tyto činnosti lze provozovat pouze při získávání a udržování známostí a kontaktů na patřičných místech a to také vyžaduje reciprocitu ve zdrojích. Zejména jsou garanty pracovních míst, které nevyžadují těžkou práci, protože zajistí i brigádníky, tj. exteritoriální dovoz pracovní síly, umožňující starousedlíkům nenáročné a dobře placené zaměstnání.

Pro elity se tedy připouští rozdíl, ale tento rozdíl musí být pod stálou kontrolou kolektivu stejně jako přerozdělování praktikované řadovými členy. Informace o rozdílu mezi elitním a řadovým členem musí být veřejným tajemstvím v rámci obcí. Utajení míry přerozdělení před ostatními dovede obecní kolektiv potrestat skandalizací i odtajněním mechanismu přerozdělování před cizí veřejností.

Kontrola dodržování pravidel kolektivního přerozdělování je permanentní a neformální. Lidé se navštěvují, aby zjistili, čím soused krmí dobytek, scházejí se v obchodě, aby zjistili, co kdo nakupuje, a v hospodě, aby zjistili aktuální zdroje přerozdělování. Jde o instrumentální vztahy, deklarované a reflektované jako normální přátelské sousedské vztahy. Hluboká závislost a informační propojenost těchto kolektivů převádí sociální kontakt na nástroj exploatace teritoria.

Výrazná sociální kontrola je trvalým znakem vesnických společenství, zde však má některé další rysy. Zachází do oblastí, kde ruší hranice soukromí (sousedská kontrola zásob krmiva, kontrola pošty – bankovních výpisů, výše dluhů v obchodě atp.), její výsledky jsou velmi rychle přenášeny do celého společenství, a zejména je výrazně zaměřena na mechanismus „spravedlivého“ přerozdělování peněz, potravin, drůbeže, stavebního materiálu, ulovené zvěře a ryb – v podstatě základních životních potřeb. Tato kontrola kupř. udržovala mzdovou nivelizaci rozhodujících zaměstnavatelů – statků a lesů – permanentně na rovné úrovni a tolerovala vyšší platy managementu jen potud, pokud byly transparentní a veřejné (rozuměj regionálně veřejné, tj. utajené před cizími a vnějšími). Vyšší podíl v rámci přerozdělovacích procesů byl tolerován managementu v závislosti na stupni ochrany a výši dotací, které manažer vydobyl na základě svých kontaktů a známostí pro region v centru, Praze nebo Ostravě u plánovacích orgánů. Kupříkladu plánované cíle měly být stanoveny co nejnižší, aby umožnily průměrný a eventuelně kaširovaný pracovní výkon trvalého zaměstnaneckého osazenstva.

Za tuto ochranu pracovních míst a nízkého pracovního výkonu, za ochranu rovného, tj. kolektivně spravedlivého odměňování, poskytuje obecní a pracovní společenství recipročně managementu vyšší podíl z požitků, které jsou zde k přerozdělení, a dále demonstrativní loajalitu pro oficiální úroveň státní kontroly. O prohřešcích při rozkrádání státního či družstevního majetku se nikde před cizími a vnějšími lidmi, orgány atd. nemluví. Jsme všichni zavázáni mlčením a prezentováním bezproblémového a bezkonfliktního fungování práce i obce. Institut klientely s výměnami ochrany a podpory se zde projevuje téměř v čisté podobě.

Intervence ekonomické a společenské transformace po roce 1989 do povahy územního společenství

Uvedené rysy územního společenství v pohraničí, totiž rudimentální vlastnické vztahy k území, tolerance krádeže, přerozdělování pod silnou sociální kontrolou a stavění Po-

těmkinových vesnic pro vnější kontrolu, byly podrobeny zlomové konfrontaci s demokratickými a tržními mechanismy, dosazenými sem z vnějšku, z centra, po roce 1989.

První rekonstrukce obecních orgánů a první volby se nesly téměř v duchu centrálního společenství – vynesly do čela politicky postižené i schopnější či vzdělanější přistěhovačce z dalších migračních vln. Téměř vždy mladé lidi, sociálně však určené pozici rodičů v komunistických předrevolučních kolektivitách. Rozhodující střet se odehrál ve volbách roku 1994, kde již většinově získávají elitní obecní i podnikatelské pozice potomci bývalého komunistického managementu a obecních elit.

Již první garnitura obecních elit, do roku 1994, se dostává do problémů při konfrontaci s kategoriemi obecního vlastnictví a privatizace. Dochází k rozdělení movitého majetku státních statků a lesů podle výše popsaných naučených principů kolektivního přerozdělování (v roce 1992 stálo tele pro trvalého usedlíka 400 Kč, pro cizince až 2 000 Kč), privatizace je záležitostí bývalého managementu. Obecní vlastnictví – např. lesy a veřejné budovy jsou exploatovány ve prospěch podnikatelů (budovy skoro všude jako obecní bankovní záruky), obecní management kumuluje podnikatelské aktivity a dispoziční právo na obecní majetek do exploatačně výhodných konstelací.

Tyto nové elity, díky generační výměně, okamžitě ruší kolektivní právo kontroly příjmů managementu a kolektivní nárok na výhodné pracovní zařazení. Tyto změny jsou prezentovány pospolitostem jako změny dirigované z centra a představující tržní transformaci.

Aféry, skandály, udání, politické střety jsou v daném prostoru pravděpodobně odvozeny z těchto dvou skutečností – obecní pospolitosti ztratily kontrolu nad podnikateli a členství v pospolitosti automaticky nezakládá nárok na část podnikových či obecních příjmů. Řada místních podnikatelů doplácí na neochotu zveřejnit svůj bankovní účet a obhájit své příjmy – i slibné druhy aktivit, jako jsou nová jatka se špičkovou technologií zpracování masa či luxusní prádlo pro německý trh, ztroskotávají na nízkých platech zaměstnanců, nových nárocích na pracovní výkon na jedné straně a na rozkrádání na straně druhé. Veřejné mínění soudí podnikatele, že chtějí „zbohatnout na zádech a rukama jiných“, podnikatelé soudí své zaměstnance za rozkrádání („mám pocit, že z mého vepřína krmí celá vesnice“). Kontinuální automatické přerozdělování a doplňování nízkých příjmů „ze společného“ i nadále je příznačně doprovázeno integrací zemědělského a lesnického podnikání do větších a technologicky uzavřených celků, které tvořily *ex ante* pod firmou Státního statku a Státních lesů.

Povodňová intervence do územního společenství

Jakkoliv to zní paradoxně, povodně osvobodily územní společenství pohraničních vesnic Krnovska od nutnosti akceptovat výše popsané transformační změny ve společnosti. Povodně vrátily do obcí původní funkci obecních elit, obnovily mechanismy kolektivní kontroly i státního přidělování životních zdrojů prostřednictvím obecní kolektivity. Obecní společenství se s úlevou vrací k důvěrně známým mechanismům, kdy obecní reprezentace je tu k tomu, aby vydobyla vnější, exteritoriální zdroje a dotace pro prostor a aby tyto zdroje spravedlivě, tj. rovnoměrně rozdělila mezi všechny členy společenství. Míra postižení povodní zde není důležitá, protože „všichni jsme byli postiženi“. Došlo zde k obnovení mechanismů kontroly nad obecním managementem, k tomu, že pospolitost znovu může kontrolovat obecní sklady humanitární pomoci a starostovy sklady, údajně nakradeného stavebního materiálu, nábytku, praček a ledniček, prostě všeho, co

centrum poslalo proto, že náš starosta to z nich vytloukl svými známostmi a kontakty. Má, pochopitelně, nárok na větší díl těchto vnějších zdrojů, ale na základě veřejného konsensu o dovolené míře. Nemá právo si присвоjovat tyto zdroje potají a sám nebo se zastupitelstvem. Obecní společenství musí být přizváno k rozhodování, a to zejména o tom, co se nedostane na všechny.

V první fázi vesměs tragické popovodňové situace obcí si lidé navzájem pomáhali a pouze evidovali nerovné přiděly – ne každý dostal ten lepší pomerančový sirup, ne každý měl na dece v evakuačním středisku povlečení, ne každý dostal vepřovou konzervu, ne každý balenou vodu.

V další fázi – zhruba od poloviny července do poloviny srpna – se úlevně a agresivně vrací mechanismus kontroly rovného přerozdělování, umocněný přítomností sdělovacích prostředků a existencí povodňové turistiky. Před těmito zájemci lidé prostě přestali mlčet a zveřejnili všechny domněnky o присvojení povodňové a humanitární pomoci obecní a podnikatelskou elitou obce, o nespravedlivém a korupčním použití solidární pomoci státu, obcí, podniků i občanů na konta postižených. Jde jakoby o pomstu za čtyři transformační léta, kdy pospolitost ztratila nad příjmy obecních elit kontrolu a nyní ji znovu získává za pomoci sdělovacích prostředků. Zejména silně medializované obce, jako třeba Holčovice nebo Zátor jsou zřetelným dokladem tohoto vývoje.

Porušení mlčenlivosti, pohraničního zákona omerty, zavazujícího celé obce, však má své negativní důsledky. Příliv prostředků a pomoci do obcí, kde existuje podezření ze zpronevěry darů a charitativní pomoci, začíná klesat. Masivnější pomoc se přenáší do jiných prostorů. Také tento „trest“ – starosta nemá možnost nikde venku získat další dotace, protože ostatní členové pospolitosti porušili mlčenlivost o interních způsobech přerozdělování zdrojů – ohrožuje zejména ty skutečně postižené, kterým byly odplaveny domy a kteří jsou na vnější pomoci závislí. Již koncem srpna a začátkem září bylo možno zaznamenat podporu starosty a zastupitelstva nejvíce postiženými za výborné organizační a manažerské výkony v období po povodni a spravedlnost v rozdělování pomoci. Nejvíce postižení si také začínají stěžovat na sousedy, jichž se povodeň nedotkla, že pobírali humanitární pomoc a přitom svým vyplaveným sousedům vůbec sami nepomohli: „Nejvíce křičí, že byli ošizeni, přitom měli dost času shánět, kde se co rozdávalo zadarmo. Postižení na to čas neměli, zachraňovali svůj majetek a zařizovali si provizorní bydlení“.

Míra postižení zde začíná konturovat vlastnické vztahy k bytům a zahradám či pozemkům. Obce jako společenství se začínají diferencovat na postižené a nepostižené, přičemž postižení dodržují vnější mlčenlivost o vnitřních mechanismech přerozdělování, nepostižení trvají na zveřejňování a právu kontroly veřejnosti nad výší poskytnutých zdrojů.

O tom, že tato pomoc obnovuje původní mechanismy chování, svědčí i skutečnost, že veškerá pomoc je vnímána jako vnější, státní dotace postiženému pohraničí. Nikde jsme nezaznamenali (do poloviny října 1997), že v rámci chování obce by mohlo dojít ke zveřejnění institucí, které pomohly, že donátoři by mohli být informováni, jak bylo s jejich darem naloženo a konečně, že by jim mohl někdo poděkovat. Konta obcí jsou přitom obdarována mimo správu státem organizovaných nadací i několika miliony, nemluvě o hodnotné věcné a pracovní pomoci. Jako by ani nebylo pochopeno, že jde o solidaritu, dary ostatních lidí. Samozřejmost přijímání prostředků prostřednictvím státní správy svědčí o přetrvávání postoje o paternalistické funkci role vnitrozemí státu vůči zničenému pohraničí – padesát let po válce a odsunu.

V souladu s pojetím obce jako výkonného článku hierarchie státní správy, nikoliv samosprávného orgánu, jsou i převažující postoje starostů postižených obcí v pohraničí. Jsou v podstatě mocenské – rozhodovalo se v kritické situaci, opravňující k vojenskému mechanismu vydávání rozkazů z jednoho místa, kdo jiný než starosta přece určuje pravidla přerozdělování, zpětně hledat kritéria nebo je zdůvodňovat je nesmysl, veřejnost se již uklidnila a „nemá cenu“ do toho vrtat znovu.

Veřejnost, reprezentovaná starousedlíky, tedy na jedné straně vyžaduje informace o rozdělování státní a solidární pomoci postiženým, na druhé straně starostové a snad i zastupitelstva, s odvoláním na pravidla státní správy (utajující výši sociálních dávek a příjmů fyzických osob) se staví do role přerozdělovačů, kdy na nich jakoby zcela závisí výše podpory a pomoci, které občan obdrží. Jde o úporně přetrvávající mechanismus totalitní praxe, který západní společnosti znají jen jako mocenské ambice státní byrokracie. Existuje jistý „balík“ občanských práv, respektive požitků sociálního charakteru, vyplývajících ze státního občanství a zákonných norem státu. Mezi tyto nároky a neinformovaného či nesvéprávného občana se staví „přerozdělovač“ – byrokrat státní správy nebo stranicky organizovaný politik. Ten nabízí občanovi, že mu zprostředkuje, zařídí, poskytne, zabezpečí práva či dávky, které mu náleží z titulu občanství a splnění kritérií nároku automaticky. Totalitní přerozdělovači se rozvinuli v postkomunistických zemích do organizované podoby. Jakoukoliv zákonem určenou sociální dávku je třeba vnímat jako dar přerozdělovače, který z něj vyžaduje podíl, eventuálně požaduje reciprocitu. U politicky organizovaných přerozdělovačů jde např. o reciprocitu ve volbách, kdy za zprostředkování nároků na půdu při restituci je vyžadováno znovuzvolení. U byrokratických struktur jde o zprostředkování nároků na přídatky na děti nebo stavebního povolení výměnou za klasický úplatek. I rozdělování cukru či plenek z humanitární pomoci zakládá mocenskou pozici pro přerozdělovače, i přidělování toaletního papíru. Jde o postavení, které povodně jaksí automaticky vrátily starostům a členům zastupitelstva, často poučeným svými otci a dědy jako představiteli národních výborů o výhodách přerozdělovače.

Přirozeně, že sociologický průzkum bydlení postižených povodněmi a série rozhovorů na obecních úřadech nemůže výše uvedené hypotézy prokázat. Zaměřené pozorování dalšího vývoje v obcích by však mohlo potvrdit, že povodně následně vrátily do obcí problém kontroly příjmů členů společenství starousedlíky, a dále že vrátily starosty do role přerozdělovačů, ať již tuto roli vykonávali starostové s nechutí, nebo nadšeně.

Závěr

Uvedené poznatky jsou významné ne pro jejich prokázanou platnost, ale pro úhel pohledu, který umožňuje formulovat obecnější závěry a vyvolat snad diskusi o povaze postkomunistické transformace jinak, než se doposud pokoušíme.

Poměrně mlhavý výzkumný záměr srovnat sídelně stabilní a sídelně nestabilní prostory v pohraničí byl vlastně upřesněn tak, že jde o studium rovnováhy mezi teritoriálními a sociálními vazbami člověka v rámci územní spopolitosti.

V krnovském pohraničí byly kvůli odsunu a marxistickému programu společenského vlastnictví soukromovlastnické vztahy k půdě a domům podvázány. Na základě toho zbytněly a rozbujely se sociální vazby, kdy prostřednictvím společenství je člověk připuštěn k exploataci území, kdy pouze skrze obec má člověk možnost uspokojovat své potřeby, přežít a reprodukovat se. Zbytnělé a přebujelé sociální vztahy se uspořádávají okolo statusové linie moci rozhodovat o přerozdělování požitků ve vztahu k ostatním,

realizovat se disponováním s občanskými právy ostatních členů společenství. Je pravděpodobné, že tato nerovnováha má za následek stabilitu politické moci, podloženou rodinnými vazbami. Život pouze skrze komunitu je komplikován altruismy tvrdého jádra a mechanickým pojetím solidarity. Zvýšená agresivita je pravděpodobná již pouze proto, že jistoty, které poskytuje vztahová sociální síť, jsou méně předvídatelné (nejisté), než jistoty, které poskytuje příroda. Produktem agresivity může být existenciální úzkost ze sociální závislosti a nemožnosti se „pojistit“, tj. získat jistoty ve vlastnických vztazích. Seberealizace člověka pouze v sociálních vztazích a v bojích o mocenské pozice v rámci společenství činí celý komplex mezilidských vztahů jediným terénem agresivity. Agresivita není „uzemněna“ vlastnictvím a vztahy k půdě.

Tam, kde jsou hierarchické mocenské vztahy k ostatním zakotveny v teritoriu, uzemněny v půdě a tisíciletých vzorcích teritoriálního chování, souvisejícího s půdou jako uživným prostorem a podmínkou přežití, nemají agresivity v sociálních vztazích tak přebujelou, rakovinnou podobu. Člověk, který má své základní životní aktivity rovnoměrně rozloženy mezi péčí o vlastnictví fyzické a péčí o duši solidaritou s ostatními, má antropologicky kontrolovány optimální reakce v obou sférách tak, aby byly vyvážené. Člověk, který je záměrně a programově vyvážen z jedné antropogenní zóny, „nemá co ztratit, ztratil již své okovy“. Nerovnováha mezi územními a sociálními pouty člověka, kterou projektoval marxismus, vede k pokleslým formám pospolitosti.

JARMILA PREMUSOVÁ vystudovala obor filozofie a sociologie na Filozofické fakultě Karlovy univerzity v letech 1968-1971. Působila jako výzkumný pracovník v Ostravě, nejprve ve Výzkumném ústavu rozvoje oblastí a měst a později ve Výzkumném ústavu palivoenergetického komplexu. Zabývala se vztahem průmyslu a území, sociálním plánováním, sociální infrastrukturou i zaměstnaností zdravotně postižených horníků. V současné době vyučuje na katedře občanské výchovy Pedagogické fakulty Ostravské univerzity obecnou sociologii, sociologii obcí a regionů, sociologii práva a politiky a úvod do výchovy k občanství.

Literatura

- Illner, M., D. Hanšpach 1994. „The New Local Politics after the 1990 Local Reform.“ Pp. 95-109 in *Territory, Society and Administration*, ed. by M. Barlow, P. Dostál and M. Hampl. Amsterdam: University of Amsterdam.
- Kostecký, T. 1994. *Regionální diference sociálních problémů v České republice*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Lorenz, K. 1992. *Tak zvané zlo*. Praha: Mladá fronta.
- Premusová, J. 1997. „Sociologický a prostorový výzkum pohraničí – sociologická část.“ Výzkumná zpráva. Ostrava: Ostravská univerzita.
- Původní a noví vlastníci*. 1996. Praha: CEFRES.
- Území v procesu změn*. 1994. Praha: CEFRES.
- Vajdová, Z. 1994. „Civic Culture of a Bohemian Town.“ Papers of the XIIIth Congress of Sociology in Bielefeld, July 1994.
- Vavříková, J. 1997. „Sociologický a prostorový výzkum pohraničí – prostorová část.“ Výzkumná zpráva. Ostrava: Ostravská univerzita.
- Zich, F., V. Houžvička, Q. Kastner 1995. „Etnické a národnostní vztahy v pánevní oblasti severních Čech.“ *Pracovní texty-Working Papers* WP 95:2. Praha: Sociologický ústav AV ČR.